

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Ukraina Lithuanica:

студії з історії
Великого князівства Литовського

Т. III

Київ
2015

Рекомендовано до друку вченою Радою
Інституту Історії України НАН України
(протокол № 3 від 26 березня 2015 р.)

Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. – К., Інститут історії України НАН України, 2015. – Т. III. – 396 с.

У наукових статтях та розвідках запропонованого читачькому загалу збірника розглядаються раніше не досліджені або маловивчені питання вітчизняної історії литовської доби, а також важливе коло проблем, пов'язаних з генезою поліетнічної держави епохи пізнього середньовіччя – початку нового часу – Великого князівства Литовського. Зацікавлений читач знайде у них авторське бачення відповідей на широке коло проблем, що досліджуються вперше або по-новому оцінюються, а також познайомиться з важливими джерелами, які вперше вводяться до наукового обігу.

Для істориків-литуаністів, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться історією України та Великого князівства Литовського.

Ukraina Lithuanica: Studies on History of the Grand Duchy of Lithuania. – K.: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine, 2015. – Т. III. – 396 p.

The collection covers a number of new issues related to the history of the Grand Duchy of Lithuania; in particular, analysis of different peculiarities of its development in the Middle Ages and Early Modern Times. The given research is supposed to extend empirical and theoretical aspects of the mentioned issue.

For historians, faculty members, students and everybody interested in history of Ukraine and the Grand Duchy of Lithuania.

Інститут історії України НАН України
вул. Грушевського, 4, к. 509, 01001 Київ, Україна
an_blan@mail.ru, dvashchuk@mail.ru

ISSN 2307-4329

© Інститут історії України НАН України
© Автори

Лариса Жеребцова

«Назначене справец мытных на всех коморах у Вел(иком) к(ня)з(стве) Лит(ов)ском. То есть справа мытная»: митна реформа 1536 р. королеви Бони у Великому князівстві Литовському (дипломатичний і джерелознавчий аналіз) 313

Історіографічні розвідки

Олег Дячок

Правове регулювання економічних питань у Великому князівстві Литовському: сучасна українська історіографія 332

Володимир Верстюк

Воєнні дії 1648–1649 рр. на теренах Великого князівства Литовського в оцінці М. Костомарова..... 349

Сергій Калущий

Лосєвська битва 1649 р. у висвітленні В. Липинського 357

Рецензії та огляди

Лариса Жеребцова

LIETUVOS METRIKA. Knyga Nr. 22 (1547). Užrašymų knyga 22. Lithuanian Metrica: Book of Inscriptions 22. [Литовская Метрика. Книга № 22. Книга записей 22]. / A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius. – Vilnius: LII Leidykla, 2010. – XVI, 174 p. 372

Андрій Блануца

Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 671 с. 389

Дмитро Вашук, Олександр Юга

Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.), Л. Винар, Л. Войтович, Г. Гмітерек та ін. – Вип. XVII–XVIII. – Дрогобич: Коло, 2014. – 642 с. 392

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Лариса Жеребцова
Дніпропетровськ

LIETUVOS METRIKA. Knyga Nr. 22 (1547). Užrašymų knyga 22. Lithuanian Metrica: Book of Inscriptions 22. [**Литовская Метрика.** Книга № 22. Книга записей 22]. / A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius. – Vilnius: LII Leidykla, 2010. – XVI, 174 p.

Кожна опублікована книга Литовської Метрики (далі – ЛМ) – це подія для істориків і литуаністів, зокрема. 22 книга записів – це перша книга ЛМ, яка підготована до друку українськими науковцями спільно з литовським колегою Даріусом Антанавічусом за литовською видавничою програмою й опублікована Інститутом історії Литви¹. Публікація українськими істориками Андрієм Блануцою і Дмитром Ващуком 22 книги записів і, опублікованої у 2005 р. 561 книги переписів² ЛМ є, водночас, продовженням і відродженням розпочатого у кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. проекту з видання книг ЛМ в Україні. Адже підготовка до друку 22 книги записів ЛМ розпочалась ще у

¹ Нещодавно А. Блануца та Д. Ващук опублікували 32 книгу записів ЛМ спільно із литовськими колегами з Інституту історії Литви: Lietuvos Metrica. Knyga Nr. 32. (1548–1549): Užrašymų knyga 32 / Parengė A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius, E. Deveikytė. – Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2012. – XX, 144 p.

² Литовська Метрика (далі – ЛМ). Книга 561. Ревізії українських замків 1545 р. / [підготував В. Кравченко]. – К., 2005. – 598 с.

1990-х рр. українськими істориками-архівістами Г. Боряком, Н. Яковенко, Л. Демченко, В. Кравченком, В. Страшко та К. Вислобоковим, але роботу призупинили і книга не була опублікована³. Андрій Блануца та Дмитро Ващук незалежно від попереднього проекту підготували й опублікували пропонувану книгу.

Актуальність подальшого видання⁴ книг ЛМ литовськими, польськими, білоруськими, російськими і українськими вченими викликана зростанням інтересу дослідників до ЛМ як комплексного джерела різноманітних аспектів історії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). У березні 2012 р. Андрій Блануца та Дмитро Ващук виступили ідейними натхненниками та організаторами круглого столу «Литовська Метрика в комплексі пізньосередньовічних джерел з історії України: проблеми вивчення та публікації» (21 березня 2012 р., Київ)⁵, основна мета якого полягала в обговоренні практичних рекомендацій щодо створення центру з дослідження й видання книг ЛМ та інших джерел з історії України XV–XVI ст.⁶. Створення спеціального центру має згуртувати дослідників, які готують до публікації середньовічні джерела, зокрема литовської доби.

Оригінал 22 книги записів зберігається у Російському державному архіві давніх актів (фонд 389, опис 1, справа 22). Як і більшість книг ЛМ, це – книга-копія, переписана у кінці XVI ст. За описом С. Пташицького 22 книга записів ЛМ має заголовок: «Сборник привилегий на имена и мыта в земле Волынской, предъявленных в 1547 году воеводе виленскому канцлеру литовскому Яну Юрьевичу Глебовичу»⁷ й класифікована як книга записів. Сучасний український дослідник Володимир Поліщук на основі

³ Також слід згадати повністю підготовану Світланою Вікторівною Абросимовою 23 книгу записів ЛМ, яка не була опублікована із-за передчасної смерті дослідниці.

⁴ Сучасний стан видання книг ЛМ дослідниками різних країн див.: Блануца А. В. Сучасний стан та нові виклики в археографічних дослідженнях спадщини Великого князівства Литовського // Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів / Від.ред. В. Смолій. – К., 2014. – С. 34–40.

⁵ Литовська Метрика в комплексі пізньосередньовічних джерел з історії України: проблеми вивчення та публікації. Матеріали круглого столу (Київ, Інституту історії України НАН України 21 березня 2012 р.). – К., Інститут історії України НАН України, 2012. – 58 с.

⁶ Блануца А. Литовська Метрика в комплексі пізньосередньовічних джерел з історії України: проблеми вивчення та публікації. Матеріали круглого столу (Київ, Інституту історії України НАН України 21 березня 2012 р.). – К., Інститут історії України НАН України, 2012. – 58 с. [огляд] // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського / НАН України*. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України. – 2013. – Т. II. – С. 273–276.

⁷ Пташицкий С. Описание книг и актов Литовской Метрики. – С.Пб., 1887. – С. 84.

подокументного аналізу тексту книги і вступної ревізорської преамбули, пропонує віднести її до книг переписів⁸.

Великою перевагою видання є те, що підготовлений за мікрофільмованою копією текст книги остаточно звірявся із рукописом в архіві. 22 книга записів ЛМ опублікована за тими ж принципами⁹, що і більшість підготованих в Інституті історії Литви книг ЛМ. Відповідно до сучасного правопису текст книги було поділено на речення, абзаци та проставлено пунктуаційні знаки. Передачу пасрика уніфіковано через курсивну літеру й, надрядкові літери також передано курсивом, титла розкриті. На відміну від інших видань книг ЛМ, у книзі збережено передачу кириличних літер, що вийшли з ужитку: а, ѿ, х та ѣ.

Структура та зміст книги. Книга складається із 112 аркушів і налічує 79 документів (77 – писаних руською мовою, 2 – латиною), що хронологічно охоплюють період з 1426 до 1542 рр. Пропонована книга складається зі: вступу литовською, українською та англійською мовами (с. V–XVI), реєстру справ польською мовою (с. 3–8), тексту документів (с. 9–101), коментарів, де наводиться інформація щодо документів з 22 книги записів у інших книгах ЛМ та польської копії у фонді Metryka Litewska transkrypcje (AGAD)¹⁰, попередніх публікацій документів книги та посилань на них у дослідженнях (с. 103–121), хронологічного списку документів (с. 123), об'єднаного іменного та географічного покажчиків із зазначенням адміністративної приналежності населених пунктів до повітів (с. 125–138), а також предметного покажчика (с. 139–167).

У вступній частині до видання публікатори окреслили зовнішні прикмети рукопису, структуру і зміст книги, принципи публікації та підготовки до видання. Дана книга записів дещо відрізняється від інших книг записів за структурою, як зазначили самі публікатори, оскільки була сформована за наказом великого князя литовського Сигізмунда II Августа (с. XI). На нашу думку, публікаторам варто було більше зупинитись на

⁸ Полицук В. Ревизия волынских мыт и особенности документального состава книги Литовской Метрики № 22 (1547 г.) // Istorijos šaltinių tyrimai. – 2 / Sudarė Artūras Dubonis. – Vilnius: LII leidykla, 2010. – P. 129–160.

⁹ Як відмітив у своєму огляді на 19 книгу записів ЛМ Лаймонтас Каралюс, принципи і методи підготовки книг до публікації хоч і є схожими, проте відрізняються від видання до видання, але ці відмінності не є фундаментальними: *Каралюс Л. LIETUVOS METRIKA. Knyga Nr. 19 (1535–1537). Užrašymų knyga 19 / Lithuanian Metrica: Book of Inscriptions 6 / Metryka Litewska: 19 Księga wpisów.* Parengė D. Vilimas. Vilnius: LII leidykla, 2009. – 362 p. // *Новости Литовской Метрики.* – № 11 – 2009. – Вильнюс, 2010. – С. 11.

¹⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych. – Zespół 465. Metryka Litewska transkrypcje. – Sygn. 207.

особливостях структури 22 книги записів, що вирізняють її серед інших книг записів ЛМ.

Зміст книги складають листи і привілеї волинських землевласників стосовно права на володіння маєтками, стягнення в них мит і будівництва замків. У разі наслідування або купівлі маєтку новий власник разом із правом володіння отримував комплект документів на право власності від попередніх володарів. Тому у 22 книзі ЛМ опинились привілеї Вітовта (1), Свидригайла (3), Казимира Ягеллончика (2), Олександра Ягеллончика (7), Сигізмунда I Старого (37) та королеви Бони (3)¹¹, які передавали із покоління в покоління по лінії одного роду або до рук нового власника¹².

22 книга записів має чітку структуру. У вступній преамбулі пояснюється мета створення книги. Сигізмунд Август наказав князям і панам Волинської землі прибути до Вільна з привілеями, що підтверджують їх право володіння маєтками та стягнення в них митних зборів. Князі і пани Волинської землі мали пред'явити особисті привілеї та листи воєводі віленському, канцлеру ВКЛ Яну Юрійовичу Глебовичу. Канцлер повинен був систематизувати отримані привілеї і записати кожний документ до канцелярських книг. Землевласники, які не привезли привілеї мали це пояснити. Цей процес повністю завершився 27 жовтня 1547 р. у Вільно (С. XI). У вступній преамбулі міститься вказівка щодо осіб, які не мали документів на маєтки: *«А которые листов и привилеев на именья не мели, тые в тыхъ же книгах нижей написаны»* (№ 1). Проте у тексті книги вони не зазначені.

Відповідно до прізвища землевласника і документів, що він надав, публікатори класифікували записи книги за поіменним принципом, виділивши 9 груп:

- 1) ревізорська преамбула на початку книги;
- 2) документи князя Фрідріха Глебовіча Пронського – 4;
- 3) пана Федіра Мишки – 2;
- 4) князя Олександра Порицького – 1;
- 5) князя Олександра Федоровича Чарторизького – 12;
- 6) пана Михайла Михайловича Свинюського – 28;
- 7) пана Василя Єньковича – 1;
- 8) Олехна Григоровича Козинського – 5;
- 9) князя Олександра Андрійовича Сангушка – 26 (С. XI).

Особливістю 22 книги записів є те, що документи вписані до книги по групам, відповідно до землевласника, що їх надав. Перед кожною групою

¹¹ Кількість документів підрахована нами за даними, наведеними у вступі 22 книги записів ЛМ (С. XI).

¹² *Полищук В.* Ревизия волинских мит... – С. 150.

документів міститься невелика ревізорська преамбула, що є нетиповим елементом у структурі книг ЛМ. У преамбулі коротко записано прізвище та соціальний статус землевласника, маєтки, якими він володіє і мита, які він збирає. Документи у кожній групі вписані у довільному порядку, без урахування дати їх видачі. Вочевидь, систематизація документів за хронологією їх пожалування не входила до завдань канцлера, й писаря зокрема.

При аналізі документів кожної групи, із загальної картини вибивається остання 9 – привілеї надані господарським маршалком, князем Олександром Андрійовичем Сангушком (№№ 9 – 9.26). У ревізорській преамбулі записано, що князь Сангушко надав 3 привілеї на маєток Перемиль, у якому збирав стародавнє мито (№ 9.1). Ще 9 документів групи (№№ 9.2. – 9.10) відносяться до маєтків князя Сангушка. Останні 15 документів групи і книги (№№ 9.11. – 9.26.) надані різними землевласниками, також потрапили до цієї групи. Чому ці документи опинились у складі групи привілеїв, наданих князем Сангушко, вимагає подальшого дослідження. Частково це можна пояснити відсутністю ревізорських преамбул перед ними, а також їх фізичним знаходженням у кінці 22 книги записів ЛМ після усіх документів князя Сангушка.

22 книга записів має нетипову як для книги записів структуру. На цей факт звернув увагу і Володимир Поліщук, який запропонував класифікувати її як книгу переписів. У ґрунтовній статті присвяченій ревізії волинських мит і аналізу документального складу 22 книги ЛМ, В. Поліщук виділив структуру книги, провів класифікацію актів, вписаних до книги, а також реконструював список князів і панів Волинської землі¹³, що надали свої привілеї для ревізії мит. В. Поліщук виділив у структурі 22 книги ЛМ 4 рівні:

1 рівень – ревізорські преамбули (1547 р.) – писарські пояснення, що відобразили хід проведення перепису привілеїв у 1547 р. Титульна преамбула пояснює передумови виникнення та призначення книги¹⁴.

Ще 8 ревізорських преамбул містяться перед певними групами записів актів і підтверджують факт особистого пред'явлення привілеїв кожним волинським землевласником (перші 91 із 112 аркушів всієї книги)¹⁵. Вісім землевласників подали 63 із 78 вписаних до книги документів. Інші

¹³ Володимир Поліщук реконструював список землевласників за ревізією 1545 р., що увійшла до 561 книги переписів ЛМ та перевіркою прав на мита і маєтки у 1547 р. з 22 книги записів ЛМ: *Поліщук В. Ревизия волинских мит...* – С. 157–158.

¹⁴ *Поліщук В. Ревизия волинских мит...* – С.132.

¹⁵ Це №№ 2 – 9.10.

15 привілеїв без ревізорських преамбул займають останні аркуші книги (арк.91–112¹⁶).

2 рівень – заголовки записів документів (кінця XVI ст. книги-копії)

3 рівень – тексти документів (копії 1547 р.). Всього до книги було вписано 79 актів, а фактично, вона містить 78 записів, тому що один запис було продубльовано двічі. Скоріше за все, помилка відбулася при копіюванні книги у кінці XVI ст.¹⁷

Документи №№ 9.23 і 9.24, що підтверджують володіння Манка Калусовського у Володимирському повіті, абсолютно ідентичні за датою видання і текстом, але дещо відрізняються заголовками¹⁸. У заголовку другого документу (№ 9.24) містяться слова «*тому ж Маньку Калусовському на **тые жъ** села...*» (виділено нами – Л. Ж.), відсутні у заголовку першого підтвердження.

4 рівень – перелік заголовків (реєстр польською мовою XVIII ст.)¹⁹.

Усі привілеї 22 книги ЛМ В. Поліщук розподілив за їхніми юридичними ознаками (без урахування інших ознак) на 3 групи:

1. Данини (жалуванні грамоти) великих князів литовських – 37 актів
 2. Розпорядчі листи великих князів литовських (введення до володіння маєтками, межування території, інвентарі маєтків) – 5 актів
 3. Приватно-правові акти волинських землевласників – 33 акта²⁰.
- Всього 75 актів.

Проведений нами джерелознавчий аналіз рецензованої книги виявив, що надані землевласниками документи представлені «листами», «підтвердженнями» і «привілеями», тобто записами, характерними для книг записів ЛМ. Кількісно документи розподілились таким чином: 37 листів, у 4 з яких згадуються мита, 28 підтверджень²¹, у 9 з яких фігурують мита, 13 привілеїв із 5 посиланнями на мита. Всього 78 документів, у 18 з яких міститься інформація про мита.

¹⁶ Тобто №№ 9.11. – 9.26.

¹⁷ Поліщук В. Ревизия волынских мыт... – С.132.

¹⁸ Заголовок першого вписаного до книги підтвердження № 9.23: «*Потвержење Маньку Калусовскому на села Виннини, Калусов и Вербично у Володимерскомъ повете вечностью*».

¹⁹ Поліщук В. Ревизия волынских мыт... – С. 131–133.

²⁰ Там же. – С. 151–152.

²¹ До загальної кількості підтверджень і всіх документів 22 книги записів ЛМ ми не рахували документ № 9.24, який дублює зміст документа № 9.23.

Книга записів чи книга переписів? 22 книга записів²² не єдина книга у комплексі ЛМ, класифікація якої, з огляду на її структуру і документальний склад, викликає певні сумніви у дослідників²³.

Проблема точної класифікації рецензованої книги, зважаючи на умовність будь-якої класифікації, як книги записів чи переписів пов'язана із генезисом книг ЛМ у сучасному розумінні терміну «книга», особливостями роботи самої канцелярії із книгами метрики, проблемою технічного ведення книг та появи книг-копій у кінці XVI ст., практикою запису документів до метрики (не всі вихідні документи фіксували у книгах ЛМ), використанням книг метрики для пошуку раніше виданих документів, специфікою функціонування документів і їх записів у публічному просторі ВКЛ, формуванням письмової культури на землях князівства, тощо²⁴. Ми окреслили лише низку аспектів, пов'язаних із археографічним та джерелознавчим вивченням ЛМ як комплексного джерела.

Вступна ревізорська преамбула до 22 книги ЛМ, на думку В. Поліщука свідчить, що книга відноситься до групи книг переписів, а не записів, як визначив у своєму каталозі С. Пташицький. Історик доводить, що 22 книга ЛМ помилково віднесена до книг записів і, насправді, є наслідком і продовженням ревізійної акції – ревізії українських замків 1545 р., текст якої входить до складу 561 книги переписів ЛМ. На його думку, обидві книги ЛМ 22 і 561 слід розглядати у єдиному комплексі книг переписів, а при вивченні 22 книги ЛМ спиратись на текст ревізії 1545 р.²⁵.

²² Оскільки приналежність 22 книги ЛМ до групи книг переписів є гіпотезою, то у подальшому огляді ми будемо називати рецензовану книгу «книгою записів», як визначили публікатори.

²³ Наприклад, 19 книга записів, яка на думку Л. Каралюса, за всіма ознаками є книгою судових справ: *Каралюс Л. LIETUVOS METRIKA. Knyga Nr. 19 (1535–1537)*. – С. 5–8.

²⁴ Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. – М., 1900. – С. 386–394; *Bardach J. Studia z ustroju i prawa Wielkiego księstwa Litewskiego XIV–XVII w.* – Warszawa, 1970. – S. 351–378; *Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku.* – Poznań, 1995. – S. 13–42; Предисловие Э. Баниониса к 5 книги записей ЛМ: *Lietuvos Metrika* (далее – ЛМ). *Knyga Nr 5 (1427–1506) [Книга Записей 5]* / [parengė E. Banionis] – Vilnius, 2003. – Р. 5–28; *Груша А.* «Просите, и дано будет вам (Мф. 7:7)». Еще раз к вопросу о «заочных» листах канцелярии Великокого Княжества Литовского // «Соціум. Альманах Соціальної Історії». – 2008. – № 8. – С. 225–279; *Він же.* Службовы склад і структура канцылярыі Вялікага Княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст. // «Metriciana». – Т. 1. – Минск, 2001. – С. 11–46; *Він же.* Канцылярыя Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст. – Минск, 2006. – С. 215; *Він же.* Доверял ли монарх своим подданным? (из жизни общества Великого княжества Литовского конца XV – первой трети XVI в.). // *Istorijos šaltinių tyrimai*, pod red. D. Antanavičius, D. Baronas. – Vilno, 2010. – С. 43–84.

²⁵ *Полищук В.* Ревизия волынских мыт... – Р. 134–135.

Поява 22 книги ЛМ була викликана скаргами волинських міщан на нововстановлені мита, список яких наводиться у ревізії 1545 р. У ході ревізії 1545 р. землевласники відмовились надавати привілеї, щоби довести своє право володіння маєтками та стягнення мит²⁶. Натомість, у 1547 р. деякі волинські землевласники подали свої документи на маєтності та мита, з яких і була сформована 22 книга ЛМ. Подальший аналіз персонального складу цих землевласників, на думку В. Поліщука, на основі 22 та 561 книг ЛМ допоможе відповісти на питання чим обумовлена присутність одних осіб і відсутність інших.

Володимир Поліщук пов'язує перевірку прав волинських землевласників з адміністративними діями королеви Бони у ВКЛ, зокрема схожою перевіркою прав на землю в її доменіальних володіннях. А подією, що пояснює ревізію волинських мит у 1547 р. і виникнення 22 книги ЛМ слід вважати митну реформу, ініційовану королевою Боною. Реформа розпочалась у 1536 р., коли Бона отримала в управління всі митні округи ВКЛ, крім Волинського (з 1538 р.), що тривало до 1546 р.²⁷

Мета реформи полягала в централізації та уніфікації управління митними округами та відсторонення приватних осіб, зокрема євреїв, від оренди митних зборів на землях князівства. У результаті реформи було створено 8 митних округів – віленський, ковенський, городенський, берестейський, бельський, мінський, полоцький і новгородський, а в 1538 р. – волинський. На головні митниці ВКЛ були призначені нові справці, у складі трьох чоловік, які отримували за свою роботу встановлену платню²⁸.

Справцею волинських мит став луцький біскуп Юрій Фальчевський, який очолював ревізію українських та східноподільських замків у 1545 р. і особисто опікувався перевіркою приватних мит волинських землевлас-

²⁶ Там же. – С. 137–138.

²⁷ Там же. – С. 142–148.

²⁸ Про мету, результати та перебіг митної реформи королеви Бони у ВКЛ див: *Довнар-Запольський М.* Государственное хазйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т. 1. – С. 542; *Pociecha W.* Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie odrodzenia. Tom III. – Poznań, 1958. – S. 141; *Поліщук В.* Ревизия волинских мит... – С. 129 – 160; *Дячок О. О.* Мережа митниць на українських землях середини XIV – середини XVII ст. // 3б. наук. праць: «Історія торгівлі, податків та мита». – 2010. – № 1 (1). – С. 67; *Жеребцова Л.* Митна реформа королеви Бони у Великому князівстві Литовському // Шоста міжнародна наукова школа-семінар, Дніпропетровськ, 11–12 жовтня 2012 р. / Редкол. збірн.: В. А. Смолій. – К., 2012. – С. 16–17; *Жеребцова Л. Ю.* Деякі аспекти практичної роботи митної служби на землях Великого князівства Литовського // *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського / НАН України.* Інститут історії України. – К.: Інститут історії України. – 2013. – Т. II. – С. 209–227.

ників у 1543 р.²⁹. Тобто робота з перевірки прав на встановлення мит була розпочата ще до ревізії українських замків.

Книга записів 22 ЛМ як історичне джерело. Книга записів 22 ЛМ є цінним джерелом до історії митної справи на українських землях ВКЛ, встановлення приватних мит, історії волинських шляхетських родин і відносин між землевласниками, політики земельних надань на Волині, а також розвитку міст, містечок і сіл, їх переходу від одного власника до іншого. Рецензована книга містить привілеї, що підтверджують право волинських землевласників на володіння маєтками й стягнення в них митних зборів.

Проблема стягнення приватних мит на Волині не набула достатнього висвітлення в історіографії³⁰. Основна складність вивчення приватних мит обумовлена малою кількістю даних щодо них у джерелах, а також специфікою документів у яких вони зустрічаються. Інформація про надані мита міститься у листах, підтвердженнях і привілеях, переважно, у загальному переліку того, з чим маєток переходив до власника, без уточнення виду і розміру (за деякими виключеннями).

Митні інструкції, які збереглися від середини XVI ст., чітко регламентували розміри вибирання митних платежів у державних коморах. Наскільки вони були чинними для приватних комор – сказати важко, оскільки навіть за такої умови у приватних володіннях діяли давніші надання та привілеї, але, як і в інших випадках, часто траплялися зловживання і порушення з боку шляхти-землевласників. Можливість останніх була викликана практично постійною передачею державних та приватних мит в оренду й дублюванням ними платежів. Відтак, нормою стали більші чи й повторні митні платежі, на що часто скаржилися потерпілі³¹.

Землевласникам дозволяли збирати мита на основі давнього звичаю, старовини. Посилання на давній звичай давало можливість шляхті, мані-

²⁹ *Полищук В.* Ревизия волинских мыт... – С. 146.

³⁰ Див: *Чорний В.* Острозьке мито та основні торговельні шляхи Поділля й Волині / матеріали Всеукр. наук. конф. [«Поділля у контексті української історії»], (Вінниця, 29-30 листопада 2001р.). – Вінниця, 2001. – С. 68–75; *Жеребцова Л. Ю.* Суперечка між Острозькими та Заславськими з приводу острозького мита // *Історія торгівлі, податків та мита.* – Д., 2010. – № 2(2). – С. 73–81; *Karalius L.* Kunigaikščių Zaslavskių «danilevščinos» muito Lucke kilmė (XIV a.–XVI a.) // *Ministri historiae: pagalbiniai istorijos mokslai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimuose. skirtas Edmundo Antano Rimšos 65-mečio sukaččiai / sud. Z. Kiaupa ir J. Sarcevičienė.* – Vilnius: LII, 2013. – P. 125–140.

³¹ *Атаманеко В. Б.* Система митниць та мережа ярмарків Волині XVI – першої половини XVII ст. // *Історія торгівлі, податків та мита.* – Д., 2010. – № 2(2). – С. 81, 82.

пулювати інститутом «старовини» у власних інтересах³². Тому що привілеї на маєтності, надані великими князями литовськими панам і шляхті, знаходилися в руках останніх і ніхто, крім них, не знав і не пам'ятав, на яких умовах вони їх отримали. У зв'язку з такими обставинами господар і чиновники Скарбу намагались отримати відомості про умови роздач. Тому і була організована ревізія українських замків у 1545 р. До того ж на той час у багатьох населених пунктах, розташованих на головних торговельних шляхах, з'явилося немало нових приватних митниць, що створило додаткові перешкоди торговельному розвитку міст і містечок і призвело до зменшення сум митних зборів державних комор³³.

На кінець XV ст. митні комори існували і в приватних володіннях Глуська, Чорторийська, Четвертні, Острозі, Степані, Дубровиці, Чуднові, Звягелі, а на першу половину XVI ст. – у Заславі (поєднане зострозьким митом), Ковелі, Горохові, Клевани. Ревізія 1545 р. зазначала, що з часів Вітовта мито вибиралося в розташованих навколо Луцька та на відстані в кілька десятків кілометрів від нього приватних володіннях Хотечові, Шеплі, Уймиці, Полонці, Несвічі, Пустомитах, Золочівці, Смикові, Буремлі, Перемилі, Аршичині, Коблині, Голешові, Мирогощі, Рачині, Негреб'ї, Колодні, Мстишині, Красному, Княгинині, Вовковиях, Козині, Соколі, Четвертні а також Цуркові, Гольчині, Верхові, Куніні, Острозі, Малині, Мительні, Рівному, Жукові, Горбакові, Корці, Мощениці, Степані. Більшість із цих поселень – села. Подібна практика існувала й до часів панування Олександра та Жигимонта, але з більшою чисельністю та географічним представництвом. Були й випадки відмови власників від створення в їхніх володіннях державних митних комор. Відомі вони саме стосовно східно-волинських латифундій – Корця, Острога, Старокостянтинова³⁴. Загалом же мережа приватних митниць, принаймні на Волині, була густішою, ніж мережа митниць державних³⁵.

³² Про функціонування інституту «старовини» у ВКЛ див: *Кром М.* «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII вв.) // *Mediavelia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* – К., 1993. – Т. 3. – С. 68–85; *Ващук Д.* Непорушність «старини»: державна політика Великого князівства Литовського чи історіографічна традиція кінця XIX – першої третини XX ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі.* – К., 2006. – Вип. 6. – С. 423 – 438; *Він же.* До історії повсякдення Великого князівства Литовського (інститут «старини» за матеріалами 32-ї книги записів // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського.* – К.: Інститут історії України. – 2013. – Т. II. – С. 193–226.

³³ ЛМ. Книга 561. – С. 12–13.

³⁴ *Атаманеко В. Б.* Система митниць та мережа ярмарків... – С. 82.

³⁵ *Дячок О. О.* Мережа митниць на українських землях... – С. 87.

Для виявлення особливостей документального складу й структури 22 книги записів ЛМ необхідно співставити інформацію про маєтки і мита, вказану в преамбулах до документів із наданими землевласниками підтвердженнями (Табл. 1.). Дані про мита і маєтки внесені до таблиці відповідно особи землевласника. В окремій таблиці (Табл. 2.) наводимо дані тільки щодо тих осіб і маєтків, які фігурують в обох перевірках. Головним документом, на основі якого влада приймала рішення щодо правомірності стягнення звичних мит на Волині є – лист в.кн. Казимира від 1469 р., вписаний до ревізії 1545 р.³⁶, а також реєстр мит, які з'явилися за часів правління в.кн.Олександра³⁷. Цей реєстр вписаний одразу після листа Казимира.

Таблиця 1.

Порівняння преамбул із наданими волинськими землевласниками привілеями

№	Землевласник, що надав привілеї у 1547 р.	Мита і маєтки, вказані у ревізійській преамбулі	Маєток, де збирали мита / рік надання привілею	Мита записані у документах / розмір
1	2	3	4	5
1	Фрідріх Глебович Пронський	не вказані (№ 2)	Жуково / 1515 р. (№ 2.1)	мито
			Берестейце / 1512 р. (№ 2.2)	мито
2	Федір Мишка	Холинів, Варковичи / <i>гребельне мито</i> : від воза закладеного двома кінсьми – 1 гріш, одним конем – 0,5 гроша, від возу солі – по 30 головоажень з кожного (№ 3)	Холинів / 1452 р. (№ 3.1)	мито
			Варковичи / 1502 р. (№ 3.2)	мито
3	Олександр Порицький	не вказані (№ 4)	Порицьк / 1426–1428 рр. (№ 4.1)	мито, мито від солі – від воза 1 гріш
4	Олександр Федорович Чарторизький	Чарторизьк / <i>мито</i> : від ком'яги – 8 грошів, від кожної ком'яги з рибою – по 3 риби, від ком'яги з сіллю – по 50 головоажень, від накладного воза – 2 гроші (№5)	Жуково разом із селами / 1446 р. (№ 5.4)	мито
			Холопи / 1451 р. (№ 5.5)	мито

³⁶ Там же. – С. 159–160.

³⁷ Там же. – С. 160–161.

1	2	3	4	5
5	Михайло Михайлович Свинюський	Кочкаровці / <i>мито на ставу</i> – 0,5 грошів (№ 6)	Кочкаровці / 1521 р. (№ 6.17)	мито на ставу на греблі (гребельне)
			Буремль / 1452 р. (№ 6.28)	мито
6	Василій Єнькович	Серкізов / <i>мито на ставу</i> (№ 7)	Серкізов / 1523 р. (№ 7)	мито (гребельне): від возу закладеного двома кіньми – 1 гріш, закладеного одним конем – 0,5 гроша
7	Олехно Григорович Козинський	вказано, що мита ніде не збирав (№ 8)		
8	Олександр Андрійович Сангушко	Перемиль / <i>мито</i> (№ 9)	Перемиль / 1540 р. (№ 9.1)	мита стародавні, соляне
Документи, внесені до книги записів 22 ЛМ без преамбул				
9	Томко і Богуш Сачковичи Коіленські		Оздятичі / 1535 р. (№ 9.11)	мито на греблі (гребельне): від накладного воза – 0,5 гроша, від вола, яловиці та пішої людини – 1 пенязь
10	Василь Іванович Бокій		Печіхвости/ 1508 р. (№ 9.14)	мито коловоротне
11	Василь і Богдан Видиницькіє		Любче / 1528 р. (№ 9.16)	<i>мостове</i> : від кожного воза – 1 гріш, від коня – 1 пенязь (№ 9.16)
12	Костюшко Толмач		Хоболтове / 1518 р. (№ 9.18)	мито на ставу (гребельне): від кожного накладного воза – 3 пенязі
13	Манько Калусовський		Калусів / 1502 р. (№ 9.23)	мито
14	Олександр Андрійович Вишневецький		Перемиль / 1511 р. (№ 9.26)	<i>мито, соляне</i>

Таблиця 2.

Порівняння даних ревізії 1545 р. (за кн.переписів 561 ЛМ)
із перевіркою 1547 р. (за кн. записів 22 ЛМ)

№	Землевласник, що надав привілеї у 1547 р. (за ЛМ 22)	Масток, де збирали мита	Мита записані у документах / розмір	Мита які дозволили/ заборонили збирати за результатами ревізії 1545 р. (за ЛМ 561)
1	Фрідріх Глебович Пронський	Жуково	мито	Кн. Пронському дозволили збирати <i>мито</i> від воза по 1 грошу за листом 1469 р. (С. 160)
2	Федір Мишка	Варковичи	мито	У Варковичах Богдан Мишка незаконно збирав <i>мито</i> від возу по 1 грошу (С.207).
3	Олександр Порицький	Порицьк	мито, мито від солі – від воза 1 гріш	За часів в.кн. Олександра кн. О. Порицький збирав мито по 1 грошу. У 1545 р. кн.Порицькому дозволили збирати <i>мито</i> (С. 163, 167).
4	Михайло Михайлович Свинюський	Буремль	мито	у Буремлі не треба давати мито (за листом 1469 р.). За часів в.кн. Олександра кн. Буремський брав <i>мито</i> по 1 грошу. У 1545 р. у Буремлі заборонили брати мито (С. 159, 161, 166).
5	Василій Єнькович	Серкізов	мито (гребельне): від возу зкладеного двома кіньми – 1 гріш, зкладеного одним конем – 0,5 гроша	за часів в.кн. Олександра В. Єнькович брав у Серкізові <i>мито</i> від коня – 1 гріш. У 1545 р. Єньковичу заборонили збирати мито (С. 161, 166).
6	Олександр Андрійович Сангушко	Перемиль	мита стародавні, соляне	за часів в.кн. Олександра кн. О. Коширський брав у Перемилі <i>мито</i> по 1 грошу. У 1545 р. кн.Коширському дозволили збирати мито (С. 162, 166).
7	Василь Іванович Бокій	Печіхвости	мито коловоротне	За часів в.кн. Олександра Федір Бокій збирав у Печіхвостах мито – по 1 грошу. У 1545 р. Бокєсвичам заборонили стягати мито (С. 162, 167).
8	Костюшко Толмач	Хоболтове	мито на ставу (гребельне): від кожного накладного воза – 3 пенязі	За часів в.кн. Олександра Костюшковичі збирали у Хоболтові мито по – 3 пенязі. У 1545 р. Костюшковичам заборонили збирати мито (С. 161, 166).
9	Манько Калусовський	Калусів	мито	За часів в.кн. Олександра Петро Калусовський збирав у Калусові мито – 1 гріш. У 1545 р. П. Калусовському заборонили збирати мито (С. 163, 167).

Порівняння даних ревізії 1545 р. із документами 22 книги записів ЛМ 1547 р., яке запропонував В. Поліщук, дозволить встановити правомірність подальшого стягнення приватних мит на Волині, а також з'ясувати коло осіб, що надали відповідні привілеї на заклики влади під час обох перевірок. Співставлення обох перевірок дозволяє висловити наступні спостереження-питання:

1. 9 із 14 осіб, що надали привілеї у 1547 р. фігурують у ревізії 1545 р; 3 з них дозволили збирати мита за результатами ревізії 1545 р., а 5 – заборонили, а 1 – збирав незаконно (у самій ревізії остаточного рішення немає).

2. дата видачі наданих у 1547 р. привілеїв, найпізніший з яких датується 1542 р. (№ 6.28) свідчить, що ті ж самі привілеї могли бути представлені ревізорам і під час ревізії 1545 р.

3. більшість незаконних мит з'явилась за часів правління великого князя Казимира та Олександра Ягеллончика, у кінці XV – на початку XVI ст.

4. «відправною точкою» у справі законності стягнення мит став лист великого князя Казимира 1469 р. з переліком міст і містечок в яких дозволили/ заборонили збирати мита, складений на основі скарг місцевих жителів та реєстр законних / нововстановлених мит, що з'явилися за часів правління великого князя Олександра Ягеллончика.

5. деякі волинські землевласники, не дивлячись на заборону, продовжували стягати мита у своїх маєтках.

6. дані обох перевірок доповнюють одна одну і дозволяють уточнити вид і розмір мита, яке збирали у певному маєтку.

7. більшість наданих у 1547 р. привілеїв стосуються маєтків Луцького повіту

8. давність пожалування представлених землевласниками привілеїв на маєтки не свідчить про постійне стягнення в них мит на момент проведення обох ревізій.

У рамках даного огляду важливо визначити особливості документального складу 22 книги записів ЛМ, зокрема документів, що містять інформацію про стягнення приватних мит. Аналіз даних таблиці дозволяє виявити такі особливості:

1) книга записів 22 ЛМ складається із «привілеїв», «листів» і «підтверджень» з правом пожалування маєтків і стягнення митних зборів. Ці види документів відповідають характеру книги записів за своїм видом і призначенням;

2) дані ревізорських преамбул здебільшого не співпадають із представленими землевласниками документами. Серед 8 преамбул лише у трьох з них (№ 6, 7, 8) інформація про маєтки де збирали / не збирали

мита, їх вид і розмір повністю відповідає наданим привілеям (відповідно № 6.17, 7, 8³⁸). У двох преамбулах (№ 3, 9) із документами збігаються назви населених пунктів в яких збирали мита, але без уточнення виду і розміру мит у самих привілеях (№№ 3.1, 3.2, 9.1). Ще у двох преамбулах (№ 2, 4) зазначено, що землевласник не збирав на себе мита, натомість у представлених документах вони фігурують (№ 2.1, 2.2, 4.1). У преамбулі № 5 вказано, що землевласник збирав мита, але документів на підтвердження цього у книзі немає.

3) преамбули до документів були складені на основі усних повідомлень землевласників, що прибули до Вільна, а не в результаті перевірки наданих ними документів канцлером і/або писарями канцелярії. Натомість канцлер мав перевірити й систематизувати надані документи, а потім внести їх до канцелярської книги (№ 1). Про це свідчать: 1) слова «поведил» і «покладалъ» у преамбулах до документів; 2) розбіжності між даними преамбул стосовно мит, які збирали землевласники, і текстами документів. Вочевидь, у преамбулах міститься інформація про мита, які землевласники реально збирали у своїх маєтках.

22 книга записів, як і інші книги ЛМ, ілюструє специфіку роботи великокнязівської канцелярії, технічні особливості ведення книг і роботу із ними писарів канцелярії. Показовим прикладом неуважної роботи із документами – є привілеї князя Олександра Федоровича Чарторизького (№№ 5.1 – 5.12). Він «покладалъ» листи на маєтки, в яких він разом із братом князем Іваном збирав мита і «поведилъ», що стягав мито лише у Чарторизьку (№ 5), «а иныхъ листовъ купчих и меновныхъ на имена свои не покладали, где мыт не берутъ». Проте, із 12 привілеїв немає жодного, який би підтвердив факт стягнення мита у Чарторизьку. Натомість є два документи середини XV ст. (№№ 5.4, 5.5) з правом стягнення мит в районі села Жуково та Холопи Луцького повіту.

4) приватні мита згадуються, переважно, у загальному переліку того, з чим маєток переходив до наступного / нового власника без уточнення виду, розміру і порядку стягнення із посиланням на стародавній звичай (№ 2.1; 3.2). Так, у 1512 р. пану Богушу Боговитиновичу підтвердили право на володіння маєтком Берестейцо «...с присельки и со вьсими людми путьными и тяглыми, и з селищи пустыми, и з землями пашными и бортными, и з сеножатями, и з реками, и з речьками, и з бобровыми гоны, и з боры и лесы и дубровами, и з гаи, и з пасаками, и з **мытомъ, которое здавна тамъ есть...**» (№ 2.1) (виділено нами – Л. Ж.). У документах на пожалування декількох маєтків із правом стягнення мит, за тек-

³⁸ Документ № 8 – перший і єдиний серед документів пана Козинського. Він містить преамбулу і текст привілею.

стом одного привілею важко визначити у якому саме маєтку збирали мито (№№ 3.1; 5.4; 6.28). Так, у преамбулі до документів пана Федіра Мишки вказано, що він збирав мито у Холиневі і Варковичах на двох греблях: від возу закладеного двома кіньми – 1 гріш, одним конем – пів гроша, від возу солі – по 30 головажень (№ 3). Стягнення мита у Варковичах підтверджується документом № 3.2. Маєток Холинів разом із маєтками Хулев, Саліщово, Городище та Бече разом із митами отримав за службу Петро Мишка (№ 3.1). З ревізорської преамбули стає зрозуміло, що *гребельне мито* збирали не в усіх маєтках пана Мишки, а тільки у Холиневі.

5) у більшості документів мита фігурують під загальною назвою «мита». Зустрічаються як окремі види митних зборів – *мостове, гребельне*, так і назви, складені зі словом «мито», що уточнюють вид або спосіб стягнення мита – «мито на ставу» (*гребельне, гатне*), «мито на греблі» (*гребельне*), «мито від солі» (*мито, соляне*), яку перевозили возами чи ком'ягами. Не зовсім зрозумілим є *мито коловоротне* (№ 9.14). У преамбулах міститься більш розлога інформація щодо розміру і способу стягнення мит. Це також підтверджує версію про те, що преамбули складались писарями безпосередньо зі слів землевласників. Вочевидь, саме ті мита, що згадані у преамбулах, землевласники збирали на практиці у своїх маєтках.

6) серед пожалуваних землевласникам митних зборів переважають ті, що збирали на комунікаційних спорудах: мостах, греблях, переїздах, езах тощо. Ці мита, за класифікацією М. Довнар-Запольського, відносяться до групи внутрішніх проїзних, які стягували як збір за надання державою, міськими громадами чи окремими особами реальних послуг³⁹ (комунікаційних). Вони мають характер мит тому, що оплата наданих послуг перевищувала їх вартість. Протягом першої половини XVI ст. такі митні збори переходять до приватної сфери й продовжують регулюватися нормами Першого Литовського Статуту⁴⁰, згідно якого, особи, що будували мости, греблі і перевози своїм коштом отримували право збору мита для амортизації комунікаційних споруд⁴¹.

7) документи книги дозволяють визначити зв'язки між останніми (на момент проведення перевірки у 1547 р.) землевласниками, що фігурують у преамбулах із маєтностями, які переходили у межах роду і до нових власників у результаті купівлі-продажу, дарування, обміну та інших опе-

³⁹ Довнар-Запольський М. Государственное хозяйство... – С. 374 – 375.

⁴⁰ Karalius L. Upių keltų rinkliavos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės muitų sistemoje XVI a. I pusėje // Mūsų praeitis. – Vilnius. 1999. – Nr. 6. – S. 17 – 22.

⁴¹ Статут Великого княжества Литовского 1529 года. – Минск, 1960. – С. 39.

рацій. Тобто, простежити, яким чином указані у привілеях маєтки потрапили до останніх власників.

8) серед осіб, які надали документи для перевірки є Олександр Андрійович Вишневецький (№ 9.26), що представив підтвердження на містечко Перемиль. Маєток Перемиль у 1511 р.⁴² за клопотанням Костянтина Івановича Острозького⁴³ отримали Іван і Федір Вишневецькі (діти князя Михайла Вишневецького – засновника роду) за службу. Вивчення генеалогічних схем роду Вишневецьких (Н. Яковенко⁴⁴, І. Чаманської⁴⁵) вказує на те, що, по-перше, князя з таким ім'ям і по-батькові, який би міг надати привілей у 1547 р. у роді Вишневецьких не було, по-друге, вочевидь, у документі помилково вказано по-батькові князя Олександра Михайловича Вишневецького (1480–1555). Він був братом Івана і Федіра Вишневецьких, який і надав привілей для перевірки.

Документальний склад 22 книги записів ЛМ свідчить, що 20% привілеїв від загальної кількості містять інформацію про мита, усі інші – підтверджують право володіння маєтками. Мета проведеної ревізії полягала у перевірці прав на володіння маєтками і стягнення мит. Це підтверджує гіпотезу В. Поліщука щодо появи цієї книги у 1547 р. внаслідок продовження ревізії українських замків 1545 р. На користь цієї думки свідчить нетипова структура книги, документи якої вписані по групах відповідно до особи, що надала привілей. За документальним складом книга містить документи характерні для книг записів, а за структурою і призначенням схожа на книгу переписів. Подальший аналіз структури, призначення й обставин створення 22 книги ЛМ дозволить чіткіше визначити її групову приналежність.

Опублікована 22 книга записів ЛМ актуалізує подальші дослідження з розвитку митної справи на землях ВКЛ, встановлення і функціонування приватних мит на Волині, вивчення діяльності королеви Бони на Волині, політики земельних надань великих князів литовських, історії шляхетських родин та обігу їх земельної власності тощо.

Нарешті, 22 книга записів ЛМ є гарним прикладом співпраці двох учених, а також великої і копіткої роботи з налагодження видання Метрики в Україні.

⁴² ЛМ. Knyga Nr 9 (1511–1518) [Книга Записей 9] / [parengė K. Pietkiewicz] – Vilnius, 2002. – № 63.

⁴³ ЛМ. Книга 561. – С. 184.

⁴⁴ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – С. 336 – 337.

⁴⁵ Czamańska I. Wiśniowieccy. Monografia rodu. – Poznań, 2007. – S. 37, 553.